

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА В БАРОКОВИХ ПРОПОВІДЯХ XVII СТ.

© Зелінська О., 2006

У статті проаналізовано особливості використання термінологічної лексики в барокових проповідях XVII ст. Дослідження показало, що у проповідях представлена загальнонаукова та різногалузева термінологічна лексика, де вона виконує номінативну функцію, а також уживається зі стилістичною метою.

The article analyses the peculiarities of the terminological vocabulary usage in baroque sermons of XVII century. The research has shown that in sermons there are general and different branches terminological lexical units which have nominative function and can be used with stylistic aim.

У сучасному мовознавстві існує чимало праць, присвячених особливостям функціонування термінів поза межами термінологічної системи. Дослідження цієї проблеми виконували головно на матеріалі сучасної української мови і подано науковими працями О. А. Вербицької, Г. Городиловської, В. Л. Карпової, Т. К. Молодід та ін. Загалом усі лінгвісти приходять висновку, що термінологічна лексика значною мірою представлена в художніх творах, де вона вживається і в прямому, і в переносному значенні та може набувати різноманітних стилістичних характеристик. Ми поставили за мету виявити, чи простежуються такі явища на діяхронному зрізі, чи іностильове використання термінологічної лексики є явищем, властивим тільки новій українській літературній мові. Матеріалом цього дослідження обрано барокові проповіді, які утвердилися в Україні у XVII ст. Барокова проповідь, зорієнтована на європейські взірці, поширилася у зв'язку з розвитком освіти і стала оригінальним явищем української культури [9]. Цей тип проповіді відрізнявся від традиційних греко-слов'янських, багато з яких дійшли до нас у збірниках «Учительні євангелія» [10]. Дослідники «Учительних євангелій» відзначають, що адресатами цих казань були широкі верстви населення, «люди посполиті», парафіяни, селяни, ремісники, не завжди освічені [11, с. 142]. Натомість барокові казання були зорієнтовані здебільшого на слухачів з високоосвічених кіл. Спрямованість до освіченої слухацької аудиторії зумовила своєрідну лексичну наповнюваність цих творів. Однією з визначальних рис, що характеризують мову барокових казань, є функціонування термінологічної лексики. Загальну характеристику термінології староукраїнської мови подано в академічній «Історії української мови. Лексика і фразеологія», де вказано, що період XVI–XVII ст. – час інтенсивного розвитку і збагачення української наукової мови за рахунок загальнонаукової термінологічної лексики. Тут подано великий корпус лексем, що їх вживали як загальнонаукові та галузеві терміни: *натура* (лат. *natura*) «природа», *матерія* (лат. *materia*); до лексем, які характеризують учені диспути, наукове мислення, дослідницьку діяльність, віднесено слова *аргумент*, *дискурувати*, *диспутувати* тощо [3, с. 306–314]. Цю лексику презентують і проповідницькі твори, напр.: *Євтихій мовил, же нѣ машь двоохъ натуръ в Хр(с)тѣ, тылко една есть натура, з(ь) двоохъ змѣшанаѣ. Ми зась вѣримо же Хс̄ двѣ натуры въ собѣ маєт, бз(с)кую и члвчую* (Гал., Ключ, с. 80); *На выраженіе концепту моего нехай ми волно буде(т) ужити лати(н)скихъ словъ* (Рад., Старушич, с. 33); *Пишет Плотарх, иж на банкетѣ седм давныхъ мудрецевъ дискуровали, чим бы трвали фамилиѣ и дома зацные* (Старушич, Каз., с. 258). У наведених прикладах терміни вжито у

прямому значенні. Однак функціонуючи у проповідях, що відзначаються особливою експресивністю, наприклад погребних казаннях, терміни набувають емоційного забарвлення, властивого загальній тональності усієї проповіді: *Первой прето сей духовной бесѣды моей матеріа естъ жалю и плача полнаа* (См., Казання, с. 6); *Єднакъ ижъ намъ не діскурсовѣ тепер година* (Зах. Коп., Казання, с. 112); *Кто частые розмови мѣваль з неприа́те(л)ми Цркви Бжѣи о вѣрѣ диспутуючи? Петръ Могила* (Рад., Могила, с. 2); *Єму то з вами дискуровати єдна была оутѣха; єму то бесѣди з вами бывали вдлчни* (Рад., Могила, с. 11). XVII ст. – час релігійної полеміки з католиками та уніатами. У наведених прикладах дієслова *диспутувати*, *дискуровати* відображають діяльність П. Могилы, спрямовану на захист православ'я, отже, експліцитно містять у собі позитивну оцінність. Зрідка засвідчено вживання терміна у складі тропеїчної структури: *Вырывиѣлъ кто якій ядъ з геретиковъ о вѣрѣ на ѡвечокъ Могилянскіхъ, пусти(л) кто стрѣли фалишивыхъ аргумен(т)о(в) хотлчи разити на Дийѣ Могилянское стадо неразил, бо зоставало за Могилою* (Рад., Могила, с. 2).

За генетичним складом виявлена термінологічна лексика є запозиченнями з інших мов, тому автори казань, вводячи іншомовну термінологію в текст проповідей, часто вдаються до глосування запозичень. Спостерігаємо це, наприклад, у «Казанні другому на святого Іоанна Богослова» І. Галятовського. І. П. Чепіга відзначає, що ця проповідь сконструйована за схемою формальної логіки. Наявні логічні схеми наповнювалися потрібним казnodієві змістом. Суть казання зводиться до того, що Іоанна Богослова порівнюють з десятьма філософськими категоріями [8, с. 13]. Спочатку автор розкриває значення слова *філософія* та *філософ*: *Єднакъ можемо егъ з(ѣ) філософії хвалити, бо філосѡфіа значитсѧ любовѣ мудрости. Филосѡфъ значи(т)сѧ люблчій мудрость. И стій ап(с)толъ Івань маєт(ѣ) собѣ філософію, любовѣ м(д)рости и єсть філософъ люблчій мудрость, бо любилъ онъ м(д)рость бжскую*. Далі проповідник подає глоси до кожного з використаних філософських термінів, розкриваючи їх значення: *Знайдуотсѧ у філософовъ деслть предикамента, въ которыхъ предикаментахъ вишлякїи сѧ речы замыкають и до них сѧ стлгють и належитъ. відповідно, кожен із предикаментів позначено порядковим числівником і розкрито його суть: Першое предикаментумъ єсть субстанціа, истность, котораа сама през(ѣ) себе зостаєт(ѣ) и маєт(ѣ) свою бытность. Другое предикаментумъ єсть квантитисѧ, коликость, гды пытаємо коликїи їсть члкъ ш(н); Третье предикаментумъ єсть квалѣтасѧ, яковость, гды пытаємо, яковий кто єст(ѣ) чы пієнкный чи шпетный, чы чистый, чи нечистый; Четвертое предикаментумъ єсть релятїш, взгляд, албо шдношеньє, который взгляд кто до кого маєт(ѣ)* (Гал., Ключ, с. 166); *Юже смо ап(с)ла Іванна якѡ філософа любячого м(д)рость хвалили зѣ філософїй презѣ деслть предикамента філософскїи* (там само, с. 170).

Глосування термінів зумовлено як низьким ступенем їх освоєння, так і тим, що на основі внутрішньої форми запозичень проповідник вибудовує своє казання. Семантика терміна виражає провідну думку висловлювання, автор використовує термін на позначення певної позитивної риси зображуваного ним персонажу.

В іншій проповіді І. Галятовський подає дефініцію суспільно-політичних термінів на позначення форм правління в державі: *Тролкаа єсть власть єдна монархіа, другаа аристокраціа, третяа демокраціа. Монархіа єсть тамъ, где єденъ члкъвкь крол(ѣ) албо цесарѣ, албо инший потентатъ панует(ѣ) и владнетъ всѣмъ панствомъ, що хочетъ становитъ и ш(т)мѣнлстѧ нѣкого не докладаяочисѧ. Арістокраціа єсть тамъ, где многыи люде пануютъ и владнують, єднакъ не всѣ. Такїи суть князѣ албо сенаторове, которые якою речю посполитою сами владнують. Демокраціа зась там єсть где всѣ люде посполитыи пануютъ и владнують, зобравишсѧ всѣ, судлть кого карають, покой и войну становлть* (Гал., Ключ, с. 86–87).

У барокових казаннях засвідчено питому та запозичену термінологію судочинства: *суддя, право, справа, позов, свѣдки, декрет* (лат. *dekretum*) «рішення, постанова», *декретувати*; *трибунал* (лат. *tribunal*) «найвищий апеляційний суд» [3, с. 491–496], а також *інстигувати* (лат. *instigatio*)

«звинувачувати» (Матер. Тимч., I, с. 350), *реляція* (лат. relatio) «донесення» (Матер. Тимч., II, с. 270), *протестація* (лат. protestatio) «протестація» (Матер. Тимч., II, с. 251).

В «Історії української мови. Лексичні і фразеології» термінологію судочинства представлено пам'ятками ділового жанру. Досліджуваний матеріал показує, що, крім спеціальної сфери, лексика цієї групи засвідчена у проповідницьких творах, де вона виконує як номінативну, так і стилістичні функції: *Гды з сенаторами своими Діоклитіанъ учинил раду и выдал декретъ, жебы по всемъ панстве Рымскомъ хрстіанъ мучено и забіано* (Гал., Ключ, с. 133); *Стараючися ... розумо(м) и силами боронячи егъ [монастир Печерський] ѿ тых которыи ... кривди и безправа чинять ... измышлеными и потварными Протестаціями, Релляціями ѿ Позвами неслушными трудна(т) и обтажають* (Зах. Коп., Казання, с. 119).

Аналізуючи виражальні можливості лексичних одиниць у тексті проповіді, поділяємо думку О. Розумної, яка наголошує на тому, що проповідь звернена до читача-слухача двома рівноважливими векторами. Перший – виражає релігійно-догматичний зміст проповіді, мета якого викликати безоглядне визнання християнської догми, інший – втілює оригінальність проповіді, акцентуючи увагу на морально-етичних цінностях [7, с. 70].

Денотати, позначувані термінами судочинства, є реаліями людського життя, де справедливості і благородству протидіють зрада, підступ, підлість, ницість. Саме в суді людина часто здійснює власний морально-етичний вибір. Отже, у проповіді спостерігаємо ускладнення семантичної структури термінів оціночним значенням. Уміння чинити справедливий суд, прийняти мудре рішення під час судового розгляду, здатність «розітнути «гордіїв вузол» найзаплутаніших справ возвеличується проповідником Ігнатієм Старушичем як одна з чеснот померлого князя Іллі Святополка-Четвертинського: *На остаток святобливости шатою здобилься презацный тот млоденець въ дому, кды на сеймах щире и вѣрне спольбратіи своєї их милостем паном обывателем браславским услуговал, кды на трибуналах ... завыхалные кгордійскіє узлы справ росторонностю и умѣтностю своєю, якъ найострѣйшим мечем, ростинал, не чим иншим до такъ щироу прислуги побужаючися, только самую повинностю судіи* (Старушич, Каз., 262).

Посилена експресія мікроконтексту надає додаткових стилістичних значень усім лексичним компонентам висловлювання, напр.: *Кто на Сеймахъ частых в Варшавѣ домо(в)лжся Црквамъ Бжїимъ во(л)ности? Петръ Могила. Кто в Люблинѣ на трибуналахъ? Петръ Могила* (Рад., Могила, с. 2).

У наведеному нижче фрагментові з проповіді І. Галятовського актуалізується негативний оцінний компонент семантики лексем, напр.: *Пілат понтійскій и жидове Хѣ збавителя нїго судять и на смрть кр(с)тную декретуютъ ... фальшифые свѣдки на Хѣ институот(ъ) ... Невинне институвала жона Путифарова на Іосифа и запровадила егъ въ темницу ... Невинне инститували сїнатога жидовскаа на Хѣ и до гробу темного егъ впровадила ... Невинне инститували вавлоньчикове на пр(о)рка Данїила и въкинули егъ въ ровъ межи лви* (Гал., Ключ, с. 219).

Судові людському протиставляється суд Божий як найвищий і найсправедливіший, що зумовило номінацію Бога сполукою *Справедливий суддя*, а номінацію здійснюваного ним суду словом *трибунал*: *Гды в оный день, в день, мовлю страшного своего суда: Справедливый Судїа, а не толко тобѣ годному тогда ... Тогда гды перед страшнымъ нелицемѣрною судіи трїбуналом в дїи и в тѣлѣ персоналне совершень члѣкъ станешъ* (См., Казання, с. 26); *Памѣтаймо на смерть ижъ Вьскр(с)ніе будетъ и Соудъ страшный на ономъ всегосвѣтнемъ Трибуналѣ Бжїомъ* (Зах. Коп., Омїлія, с. 170); *А по судѣ твоємъ старшиномъ всенародном онѣмъ, мовлю, трибуналѣ енералномъ дарѣи емоу цр(с)твіе твое* (там само, с. 171); *ѿ дарѣи же Бжїе тому ѿ(т)цу ... тебе, справедливого свдїю оглѣдати* (Зах. Коп., Омїлія, с. 125).

У текстах проповідей виявлено медичну термінологію: *комплексія* «загальна будова людського тіла» (СІС, с. 542), *повѣтре* «епідемія», *фебра* (лат. febris) «лихоманка» (Матер. Тимч., II, с. 453). Лексика медичної сфери у текстах проповідей може виконувати номінативну функцію:

Бо нѣкоторые мають вѣдомость о коло живіолвъ, якѡ філософове, другіи вѣдомость *Комплеѣи*, яко лѣкарѡве (Зах. Коп., Омїлія, с. 169). Порушення людиною моральних норм, гріховний спосіб життя викликає асоціацію з хворобами тіла. Автори казань переносять найменування фізичних хворобливих станів на духовну сферу, наприклад З. Копистенський із феброю «лихоманкою» порівнює ненаситність, а І. Галятовський – заздрість: *Три хоробы наголовнѣйшии суть дѣи, то есть гордос(т) подобнаѡ водному труду набрызклому, то ест пухлинѣ, Лакомство подобно Фебрѣ горлчой и прагнен(н)е чинячей* (Зах. Коп., Омїлія, с. 169); *Называетъ пышныхъ людей ѡпухлыми ... лѣнливихъ паралитыками ... заздросливыхъ на фебру хорующими* (Гал., Ключ, с. 235).

У проповідях представлена термінологія астрономії. Її використання зумовлено асоціаціями, які викликають позначувані нею реалії. Образи зоряного неба, небесних світил є традиційними в мистецтві, вони уособлюють поняття духовної висоти, величі, передають ідею вічності [5, с. 279]. Небесні світила стають об'єктами порівнянь, які є засобом яскраво вираженої позитивної характеристики, напр.: *Звычайне прировнываютъ ся князеве того свѣта до солнца и мѣсяца, же яко тые межи планетами небесними мають своє продковане, такѡ князеве межи многими станами людей, въ зацности своєї сіяючи, свѣтять на земном небѣ* (Старушич, Каз., с. 255); *Славной памяти Превѣщенный Петръ Могила хотѣчи выразити намъ якаѡ его была кѣ Бгѣ и наистѣйшой Дѣѣ побожностъ ... ѡбобраѣ за подобенство Дѣѣ свѣтила нб(с)ныи: сѣнце и м(с)иць ... ишоль за Хѣомъ яко за сѣнцемъ, бо ... ишоль за Прч(с)тою Дѣою яко за тою котораѡ естѡ добра яко луна* (Рад., Могила, с. 4). Астрономічна лексика пронизує мовну тканину казання Антонія Радивиловського, виголошеного з приводу смерті ігумена Видубицького монастиря Климентія Старушича. Проповідь побудована на зіставленні Климентія Старушича із зорею, а церкви з небом. Назви *свѣтило*, *небесне свѣтило*, *звѣзда*, *планета*, *луна*, *мѣсяць*, *сфера небесна*, *сфера земная* стають ключовими для створення позитивного образу покійного: *З тоєй свѣтлой небесной сферы ... такѡ великую и горлщую ... звѣзду на земную сферу пренесла ... Климе(н)тіѡ Старушича ѡкрутнаѡ смерть. <...> Понева(ж) на такѡ ручомъ ѣздитъ конно [смерть] же и на самое Црѣковное нѡ заношена бываетъ, и ѡ(т)толь то звѣзды то планеты зтручають и на землю преноситъ* (Рад., Старушич, с. 31). Падіння зорі символізує смерть архімандрита, опозиція «життя» – «смерть» передається проповідником термінологічними сполуками *сфера небесна – сфера земна*, напр.: *О спадненю той звѣзды ижѡ спала з нѣѡ нашего црѣкового не бе(з) великагѡ жалю и шкѡды якѡ самой црѣкви такѡ и ласкъ вашихъ в се(м) словѣ послѣхайте* (Рад., Старушич, с. 30); *Пойзри жѡ ажѡ его смерть нелицитиваѡ з тоєй свѣтлой небе(с)ной сферы преноситъ на темную сферѣѡ земную* (Рад., Старушич, с. 31).

Отже, в барокових проповідях засвідчено загальнонаукову, філософську, суспільно-політичну, астрономічну, медичну термінологічну лексику, термінологію судочинства та ін., що є проявом як оригінальності лексичного складу проповідницьких текстів, так і непрямим свідченням існування в українській мові XVII ст. різногалузевих термінологічних систем.

Проповідницький жанр є специфічною сферою функціонування термінологічної лексики і не властивий їй узусові. Наведений матеріал демонструє, що в неспеціальному тексті термінологічна лексика виконує номінативну функцію, а також уживається зі стилістичною метою. Терміни сприяли інтелектуалізації проповіді, могли набувати оцінних характеристик, переносних значень, бути джерелом створення порівнянь. Аналізований матеріал засвідчує виражальні можливості термінологічної лексики в бароковій проповіді.

Гал., Ключ – Галятовський І. Ключъ разумѣніѡ // Іоаникій Галятовський. Ключъ розуміння / Підг. до вид. І.П. Чепіги. – К.: Наукова думка, 1985. – 445 с.; Зах. Коп., Казанья – Копистенський Зах. Казанье на ч(с)тномъ погребѣ блженнаго мужа и превелебного ѡ(т)ца к(р) Еліссея в іеросхи(м)насехъ Евѡмія Плетенецкого // Тітов Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи

на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С. 110–126.; Зах. Коп., Омлія – Омлія або казаньє на Роковую Пам'ять в Бсѣ Велебногъ Блаженноу Пам'ати Ѡца Єліссея в схиммонасах Євѣміа Плетенецкогъ Архімандрита Печерского Кіевско^ѡ // Там само. – С. 147–172.; Рад., Могила – Радивилівський А. Слово ѧ [1] на рвчїну в Бѣу зешлогъ Ѡца Петра Могили, Архієпѣна Митрополита Кіевскогъ Архіма^{др}ита Пече^рско^ѡ // Приложение // Антоній Радивилівський, южно-русскій проповѣдникъ XVII в. (Опытъ историко-литературнаго изслѣдованія его сочиненій и обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей его языка), съ приложеніємъ неизданныхъ проповѣдей изъ рукописныхъ «Огородка» и «Вѣнца». – К., 1894. – С. 1–12.; Рад., Старушич – Радивилівський А. Словъ на погребъ превелебногъ Гѣдина Ѡца Климентіа Старѣшича Игѣмена Выдѣби^нскогъ // Там само. – С. 30–36.; См., Казаннѣ – Смотрицький М. Казаньє: На честны Погребѣ прсчстногъ и превелебно^ѡ[ѡ] мѣжа Гѣдна и Ѡца: Гѣдна Ѡца Леонтіа Карповича, номіната епѣкопа Володимерскогъ и Берестийскогъ: архима^{др}ита Виле^нскогъ презѣ Мелетіа Смотрискогъ, см: архієпѣкпа Полоцкогъ, Влѣкѣ Витепскогъ и Мстиславскогъ: електъ архіма^{др}ита Виленскогъ, Ѡправованое: в Ви^нни. Рокѣ Ѡ Воплощеніа Бѣга Слова. аѣк. Ноемврїа, ѣ. днѣ. – Київ, 1620.; Старушич, Каз. – Казаньє погребовое над тѣломъ ясне освещеного князя его милости пана Іліи Святополка на Четвертнѣ Четвертенского, ротмистра войска кварцяного его кролевскоу милости. През велебногъ господина отца Ігнатія Оксеновича Старушича, ректора и игумена монастыра братского кіевскогъ одправованое. Въ Тимоновце Въ святой великой чудотворной лаврѣ Печерской кіевской въ лѣто бытія міра 7149, от въплощенія же бога слова 1641, іюлія 26, типомъ издадеся // Крекотень В. І. До історії української бароккової учительно-ораторської прози. Казаннѣ Ігнатія Оксентовича Старушича на погребі князя Ілії Святополк-Четверте[и]нського // Українське літературне барокко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 244–271.

СІС – Словник іншомовних слів / Уклад. Л.І. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с. Матер., Тимч. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2 кн. / Німчук В. В. (відп. ред.) та ін. – К. – Нью-Йорк, 2002. – Кн. 1. – 512 с.; 2003. – Кн. 2. – 512 с.

1. Вербицька О. А. Термінологічна лексика і метафоризація // Мовознавство. – 1983. – № 6. – С. 47–50. 2. Городиловська Г. Семантико-стилістична характеристика термінової лексики в історичних творах Р. Іваничука // Філологічні студії. – 2002. – № 3. – С. 99–108. 3. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с. 4. Карпова В. Л. Термін і художнє слово // Науково-технічний прогрес і мова. – К., 1978. – С. 137–149. 5. Культура української мови: Довідник / С. Я. Єрмоленко, Н. Я. Дзюбишина-Мельник, К. В. Ленець та ін.; За ред. В. М. Русанівського. – К.: Либідь, 1990. – 304 с. 6. Молодід Т. К. Метафоризація термінів // теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 135–149. 7. Розумна О. «Світ» в українській проповіді XVII століття // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 69–73. 8. Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоанікія Галятівського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. // Галятівський І. Ключ розуміння / Підгот. до видання І. П. Чепіга. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 5–51. 9. Чепіга І. П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 25–29. 10. Чепіга І. П. Учительні євангелія як жанр ораторського проповідницького мистецтва // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 39–47. 11. Чуба Г. Структурно-стилістичні особливості Учительних Євангелій другої половини XVI – XVII ст. // Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 10. – Житомир, 2003. – С. 141–149.